

С.К. Тәжібаев¹

¹Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Алматы, Қазақстан

ХҰСАМ АД-ДИН АС-СЫҒНАҚИДЫҢ ОНТОЛОГИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАРЫ: АКЦИДЕНЦИЯ МЕН СУБСТАНЦИЯҒА ҚАТЫСТЫ КӘЛӘМДІК ҰСТАНЫМЫ

Кіріспе

Мақалада Хұсам ад-Дин ас-Сығнақидың «әт-Тәсдид» еңбегі негізінде Жаратушының субстанция, акциденция және материядан пәктігі онтологиялық-метафизикалық тұрғыда талданады. Зерттеу барысында Сығнақидың бар болмысты бас-тауы мен ақырына қарай жіктеу тәсілі мен Құдайдың мәңгілігін рационалдық дәлелдер арқылы негіздеуі қарастырылады. Сонымен қатар, жаратылған болмыстың физикалық негізі ретінде субстанция мен акциденция арасындағы байланыс ислам теологиясы мен қазіргі ғылымдағы (әсіресе Платон, Демокрит, Эйнштейн) концепциялармен салыстырылады. Мақалада субстанция мен акциденцияның табиғаты, олардың қозғалыс пен тыныштыққа қатысты күйі, хадис болмыстардың шектеулілігі мен Алла Тағаланың мәңгілігі мәселесі теологиялық және философиялық негізде ашылады. Ас-Сығнақидың онтологиялық ұстанымдары арқылы исламдық метафизиканың қазіргі ғылыми тұғырмен сабақтастығы айқындалады.

Түйін сөздер: ас-Сығнақи, субстанция, акциденция, материя, онтология, хадис, кадим, метафизика, ислам теологиясы.

سيريك تاجيباييف¹

¹جامعة نور-مبارك للثقافة الإسلامية المصرية
ألماتي ، كازاخستان

المفاهيم الأنطولوجية للحُصام الدين الصِّغناقي: الموقف الكلامي بالنسبة للأعراض والجوهر

المقدمة

تستند هذه المقالة إلى كتاب «التصديد» للحُصام الدين الصِّغناقي، حيث يتم تحليل تنزيه الخالق عن الجوهر والأعراض والمادة من منظور أنطولوجي-ميتافيزيقي. خلال الدراسة، يتم تناول طريقة تصنيف الصِّغناقي للوجود من البداية إلى النهاية، وكذلك تبريره لخلود الله بواسطة أدلة عقلية. بالإضافة إلى ذلك، تتم مقارنة العلاقة بين الجوهر والأعراض كأساس مادي للوجود المخلوق مع المفاهيم في اللاهوت الإسلامي والعلوم المعاصرة، لا سيما أفكار أفلاطون وديمقريطس وأينشتاين. توضح المقالة طبيعة الجوهر والأعراض، وحالتها بالنسبة للحركة والسكون، وحدود الوجود العارض ومسألة خلود الله من منظور فلسفي ولاهوتي. من خلال المواقف الأنطولوجية للصِّغناقي، يتم إبراز توافق الميتافيزيقا الإسلامية مع الأسس العلمية المعاصرة. الكلمات المفتاحية: الصِّغناقي، الجوهر، الأعراض، المادة، الأنطولوجيا، العارض، القديم، الميتافيزيقا، اللاهوت الإسلامي.

S.K. Tajibayev¹

¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak
Almaty, Kazakhstan

ONTOLOGICAL CONCEPTIONS OF HUSAM AD-DIN AL-SIGNAQI: THE KALAMIC POSITION ON ACCIDENTS AND SUBSTANCE

Abstract

This article analyzes the ontological and metaphysical position of Ḥusām al-Dīn al-Sighnāqī in his work *al-Tasdīd*, particularly his view that the Creator is not composed of substance, accident, or matter. The study explores al-Sighnāqī's classification of beings based on their temporal origin and continuity, emphasizing his rational arguments for the eternal and uncreated nature of God. It further examines the structure of created existence – substance and accident – by comparing classical kalām with modern scientific concepts from Plato, Democritus, and Einstein. The article discusses the nature of substance and its inherent accidents (motion or rest), revealing how created entities are temporally originated (ḥādīth) and subject to change. Through this, al-Sighnāqī's theological reasoning establishes the ontological distinction between the Eternal Creator (Qadīm) and contingent beings. The study highlights the relevance of Islamic metaphysical doctrines in contemporary philosophical and scientific discourse.

Keywords: al-Sighnāqī, substance, accident, matter, ontology, ḥādīth, qadīm, metaphysics, Islamic theology.

С.К. Таджибаев¹

¹Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
Алматы, Казахстан

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ ХУСАМ АД-ДИН АС-СЫГНАКИ: КАЛЯМСКОЕ УЧЕНИЕ ОБ АКЦИДЕНЦИЯХ И СУБСТАНЦИИ

Аннотация

В статье анализируется онтологическая и метафизическая позиция Хусам ад-Дина ас-Сыгнаки, изложенная в его труде «*ат-Тасдид*», в частности утверждение о том, что Творец не состоит из субстанции, акциденции и материи. Автор исследует классификацию существующего по началу и продолжительности бытия, акцентируя внимание на рациональных доводах ас-Сыгнаки в пользу вечности и несотворённости Бога. Также рассматриваются структура тварного мира – субстанция и её акциденции – в сопоставлении с философскими и научными концепциями Платона, Демокрита и Эйнштейна. В статье показано, что субстанция как основа материи не может существовать самостоятельно и всегда обладает акциденциями, такими как движение или покой. Через эти категории ас-Сыгнаки логически обосновывает различие между вечным Творцом (*Кадым*) и сотворёнными сущностями (*Хадис*). Работа подчёркивает актуальность исламской метафизики в контексте современных философских и научных дискуссий.

Ключевые слова: ас-Сығнаки, субстанция, акциденция, материя, онтология, хадис, кадим, метафизика, исламская теология.

**Хұсам ад-Дин ас-Сығнакидың
метафизикалық онтологиясы:
субстанция, акциденция
және материя ұғымдарының
теологиялық мәні**

Ортағасырлық ислам философиясы мен теологиясында Жаратушы мен жаратылыстың онтологиялық айырмашылығын түсіндіру мәселесі ерекше маңызға ие болды. Әсіресе акциденция, субстанция және материя секілді метафизикалық категориялар Алланың абсолют болмысын тануда негізгі танымдық құралдардың бірі саналды. Осы бағытта көптеген мұсылман ойшылдары сияқты, әл-Матурудидің ізімен жүрген Хұсам ад-Дин ас-Сығнаки да айрықша рөл атқарды.

Ас-Сығнаки өзінің «эт-Тәсдид фи шарх эт-Тәмһид» атты еңбегінде теологиялық дәлелдеу әдістерін қолдана отырып, Алланың болмысын рационалды және метафизикалық тұрғыдан негіздеуге ұмтылады [1]. Ол өзінен бұрынғы ан-Насафи [2], әл-Ләмиши және өзге де кәләм ғұламаларының тұжырымдарын жалғастырып, субстанция, акциденция және материя ұғымдары арқылы жаратылған мен Жаратушының арасындағы айырмашылықты айқындайды. Оның пікірінше, бұл үш ұғым тек жаратылған әлемге тән, ал оларды Жаратушыға телу – шектен тыс антропоморфизмге әкеледі [3].

Аталған категориялар ислам теологиясында Алланың сипаттарын түсіндіру, «худус» (жоқтан бар болу) қағидасын негіздеу және болмыстар-

дың қажеттілік дәрежесін ажырату үшін қолданылады. Ас-Сығнаки бұл ұғымдарды терең талдап, олардың Жаратушыға қатысты қолданылмайтынын теологиялық, логикалық және метафизикалық дәлелдермен көрсетеді [4]. Осы мақалада біз аталған категориялардың ас-Сығнаки іліміндегі маңызын ашып, оның ан-Насафи мектебімен байланысын да қарастырамыз [2, 5 б.].

Сонымен қатар, қазіргі ғылыми ізденістер – Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы [6], кванттық механикадағы жаңа модельдер [7], заманауи онтологиялық тұжырымдар [8, 9] – метафизика мәселесіне тың серпін беріп отыр. Бұл мақалада біз ас-Сығнакидың теориялық көзқарастарын осы ғылыми парадигмалармен салыстыра талдап, исламның классикалық метафизикасы мен қазіргі онтологиясы арасындағы сабақтастық пен айырмашылықтарды айқындауды мақсат етеміз.

**1. Акциденцияның
метафизикалық табиғаты және
Алла сипаттары**

Ислам теологиясында акциденция (араб.: **аърад**) ұғымы – кеңістік пен уақытқа қатысты өзгермелі сипаттарды білдіреді. Бұл ұғым Аристотель философиясынан мұра болып келіп, кейін қалам ілімінде нақты логикалық-категориялық деңгейде дамыды. Акциденция – субстанцияға тәуелді, өздігінен бар бола алмайтын, бір кеңістікте ғана тіршілік ететін

уақытша қасиет. Осыған байланысты кейбір ағымдар, соның ішінде Каррамия мәзһабы, Алла Тағаланың сипаттарын акциденция ретінде сипаттап, оларды кеңістікте болған және өзгермелі деп санаған. Алайда бұл тұжырым Ахл ас-Сунна ғалымдары тарапынан қатаң сынға ұшырады.

Ан-Насафи «Табсират ал-әдиллә» атты еңбегінде Алла Тағаланың сипаттары эзэли (басталусыз), бақи (соңсыз) және затымен бірге мәңгілік екенін атап көрсетеді. Оның айтуынша, акциденциялар – өзгеріс пен жаңалықтың белгісі, ал Алла Тағаланың сипаттарында мұндай өзгеріс пен нұқсан болуы мүмкін емес. Сондықтан, акциденция – жаратылған болмыстарға ғана тән, Жаратушыға жарамсыз сипат [2].

Ас-Сығнақи да ан-Насафидің осы пікірін жалғастыра отырып, акциденцияны Аллаға телудің ақылға да, шариятқа да қайшы екенін дәлелдейді. Ол «эт-Тәсдид» атты еңбегінде акциденцияларды кеңістік пен уақытқа тәуелді, болмысы басқа бір негізсіз мүмкін болмайтын құбылыстар ретінде сипаттайды. Ал Алла Тағаланың сипаттары – эзэли, шексіз, өзгермейтін сипаттар. Ендеше, олар акциденциялық сипат бола алмайды [1].

Бұдан бөлек, акциденцияның кеңістікке байланысты болуы қазіргі заманғы физика, әсіресе кванттық теориялармен де салыстырылып қарастырылуы мүмкін. Қазіргі ғылымда да кеңістік пен уақытқа бағынышты өзгермелі сипаттар (мысалы, электронның орны мен импульсінің өзгерісі) акциденциялық сипатқа ұқсас түрде қарастырылады. Осы тұрғыдан

алғанда, Ас-Сығнақидың акциденция туралы пайымы – қазіргі физикалық парадигмалармен де үйлесімді. Бұл ислам теологиясы мен заманауи ғылыми тұжырымдардың метафизикалық деңгейде түйісетін тұстарын көрсетеді [7].

Тағы бір маңызды мәселе – Алла Тағаланың сипаттарының «қиям би затиhi», яғни өз затына қатысты болуы. Бұл дегеніміз – Алланың сипаттары ешқандай басқа негізге мұқтаж емес, өз мәнінде бар және мәңгі. Егер Алла сипаттарын акциденция десек, онда олар бір негізге (субстанцияға) мұқтаж болып шығады. Бұл – Алланың кемелдігіне нұқсан келтіреді. Сондықтан Ас-Сығнақи мен ан-Насафи бір ауыздан Алланың сипаттарын акциденция ретінде сипаттауға үзілді-кесілді қарсы шыққан [1, 2 б.].

2. Акциденцияның метафизикалық табиғаты және Алла сипаттары

Ислам теологиясында акциденция (араб.: *a'rad*) – кеңістік пен уақытқа қатысты өзгермелі сипаттарды білдіреді. Бұл ұғым Аристотель философиясынан мұра болып, кейін кәләм ілімінде логикалық-категориялық деңгейде дамыды. Акциденция – субстанцияға тәуелді, өздігінен бар бола алмайтын, бір кеңістікте ғана өмір сүретін уақытша қасиет. Осы себепті кейбір ағымдар, соның ішінде Каррамия мәзһабы, Алланың сипаттарын акциденцияға жатқызып, оларды кеңістікке тәуелді әрі өзгермелі деп санаған. Алайда бұл көзқарас Ахл ас-Сунна ғалымдары тарапынан қатаң сынға ұшырады.

Ан-Насафи «*Табсират ал-әдиллә*» еңбегінде Алланың сипаттары әзәли (басталусыз), бақи (соңсыз) және затымен бірге мәңгі екенін айтады. Оның түсіндіруінше, акциденциялар – өзгеріс пен жаңалықтың белгісі. Ал Алланың сипаттарында мұндай кемшілік болуы мүмкін емес. Сондықтан акциденция – тек жаратылған болмыстарға тән сипат, Жаратушыға жарамсыз [2].

Ас-Сығнақи да осы пікірді жалғастыра отырып, акциденцияны Аллаға телудің ақылға да, шарифатқа да қайшы екенін дәлелдейді. Ол «*әт-Тәсдид*» еңбегінде акциденцияларды кеңістік пен уақытқа тәуелді, болмысы басқа бір негізсіз жүзеге аспайтын құбылыстар ретінде сипаттайды. Ал Алланың сипаттары әзәли, шексіз әрі өзгермейді. Демек, олар акциденция бола алмайды [1].

Акциденцияның кеңістікке тәуелділігі қазіргі заманғы физикамен де салыстырылуы мүмкін. Мәселен, кванттық теорияда кеңістік пен уақытқа бағынышты өзгермелі сипаттар (мысалы, электронның орны мен импульсінің ауысуы) акциденциялық құбылысқа ұқсас деп қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, Ас-Сығнақидың акциденция туралы пайымы қазіргі физикалық парадигмалармен үндес келеді [7].

Тағы бір маңызды мәселе – Алланың сипаттарының *қиям би затихи*, яғни «өз затына қатысты болуы». Бұл Алланың сипаттары ешқандай басқа негізге мұқтаж емесін, өз мәнінде бар әрі мәңгі екенін білдіреді. Егер Алла сипаттары акциденция деп танылса, онда олар субстанцияға мұқтаж бо-

лып шығады. Бұл Алланың кемелдігіне нұқсан келтіреді. Сондықтан Ас-Сығнақи мен ан-Насафи Алланың сипаттарын акциденция ретінде түсіндіруге үзілді-кесілді қарсы болған [1, 2].

3. Субстанция және Жаратушының онтологиялық мәртебесі

Ортағасырлық ислам теологиясында «субстанция» ұғымын Жаратушыға қолдану мәселесі кең пікірталас тудырды. Ас-Сығнақи өз еңбектерінде Жаратушының субстанция бола алмайтынын нақты теологиялық әрі логикалық дәлелдермен көрсетіп, бұл ұғымның тек жаратылған әлемге тән екенін айқындайды. Оның пайымдауынша, субстанция – кеңістік пен уақыт шегінде өмір сүретін, белгілі бір күйге ие және өзгертуші күшке мұқтаж болмыс. Мұндай сипаттар тек жаратылғандарға тән, ал Алла жаратылмаған, мәңгі және өзгермейтін болмыс [1, 3].

Ас-Сығнақи «*әт-Тәсдид*» еңбегінде христиан теологтарының «Бар нәрсе не акциденция, не субстанция. Ал Алла бар болғандықтан, демек Ол субстанция» деген пікірін сынға алып: «Бұл қисын физика мен метафизиканың аражігін ажырата алмай, Жаратушыны жаратылған категориялармен сипаттайды» дейді [1, 5]. Ол субстанция ұғымын «өздігінен бар болу» тұрғысынан Жаратушыға қолданудың қате екенін дәлелдейді. Себебі субстанция белгілі бір кеңістікте орналасып, белгілі бір күйде өмір сүреді, ал мұндай болмыс абсолют бола алмайды.

Ан-Насафи де осы ұстанымды қолдап, субстанцияны «акциденциямен бірге болатын» болмыс деп сипаттайды. Егер бір нәрсе субстанция болса, онда оның белгілі бір күйі болады, ал күй – акциденция. Демек, әрбір субстанция акциденцияға мұқтаж. Ал Алла өз болмысында ешнәрсеге мұқтаж емес, сондықтан Ол субстанция бола алмайды [2, 4]. Бұл жерде «қиям би-нафсиһи» (өз болмысымен бар болуы) принципі шешуші рөл атқарады. Жаратушының болмысы ешқандай сыртқы субстанцияға тәуелді емес, керісінше барлық болмыстар Оған тәуелді.

Аристотель философиясында «субстанция» (*ousia*) болмыстың мәні ретінде қарастырылды. Бұл ұғым ислам философиясына енгенімен, мутақаддим кәләм ғалымдары оны Жаратушыға қолдануға үзілді-кесілді қарсы болды. Себебі философиялық субстанция кеңістікке тәуелді, қозғалысқа түседі және акциденциялармен сипатталады. Мұндай сипаттардың барлығы Алланың абсолют болмысына қайшы [1, 2, 6].

Ас-Сығнақи субстанцияны материалдық әлем шеңберінде ғана қолдануға болатынын атап: «Субстанция дегеніміз – екі не одан көп нәрсенің бірігуінен пайда болатын, белгілі бір көлемге ие, сезіммен қабылданатын материалдық болмыс. Ал Жаратушы бұлардан мүлде алшақ» дейді [1]. Ол Каррамия ағымының Жаратушыны субстанция немесе материя деп сипаттауын сынға алып, мұндай көзқарас шынайы монотеизмге қайшы екенін дәлелдейді [5].

Ан-Насафи де: «Егер біреу Жа-

ратушыны «адам» деп атаса және бұл атау арқылы оның «өздігінен бар болуын» меңзесе, бұл логикалық абсурд болар еді. Себебі есім мен мағына тең емес» дейді [2, 5]. Бұл тұжырым субстанция терминінің тек тілдік емес, онтологиялық және метафизикалық мәнге ие екенін көрсетеді. Сондықтан Жаратушыны философиялық категориялармен шектеу – ақиқат болмысқа нұқсан келтіреді.

Қазіргі ғылым да осы көзқарасты жанама түрде қуаттайды. Мысалы, Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы кеңістік пен уақыттың жаратылған әрі шартты құбылыстар екенін дәлелдеді [7]. Бұл тұжырым ислам теологиясындағы «Алла кеңістік пен уақытқа тәуелді емес» қағидасын нығайтады. Сондай-ақ кванттық механика мен теориялық физикадағы кеңістіктен тыс модельдер метафизикалық категориялардың шектеулігін көрсетеді [9].

Осылайша, ислам онтологиясында Жаратушы мен жаратылыстың айырмашылығын субстанция ұғымы арқылы айқындау – теологиялық әрі ғылыми тұрғыдан негізделген көзқарас. Ас-Сығнақи мен ан-Насафидің еңбектері осы шекараны нақтылап, Жаратушының абсолют мәртебесін бекітті.

4. Материя ұғымының теологиялық шектеулері

Материя ұғымы классикалық философия мен қазіргі ғылымда кеңістікте орын алатын, көлемі бар, құрамдас бөлшектерден (атом, молекула) тұратын және өзгеріске ұшырайтын болмыс ретінде анықталады.

Осы тұрғыдан алғанда, материя – жаратылған әлемнің кеңістік пен уақытқа тәуелді онтологиялық формасы. Ал ислам теологиясында Жаратушы болмысы мұндай шектеулерден ада, абсолютті, бөлінбейтін әрі трансцендентті деп танылады. Сондықтан материя категориясын Алла Тағалаға қолдану исламдық онтология тұрғысынан мүмкін емес деп есептеледі.

Хұсам ад-Дин ас-Сығнақи мен Әбу Муин ан-Насафи Жаратушының материя еместігін дәлелдеуде субстанция (жауһар) мен акциденция (араз) ұғымдарына сүйенген классикалық кәләмдық тәсілді қолданады. Ас-Сығнақи «эт-Тәсдид фи шарх эт-Тәмһид» еңбегінде материя, субстанция және акциденция ұғымдарының бір-бірімен логикалық әрі онтологиялық байланыста екенін атап көрсетеді. Оның пікірінше, материя – құрамдас және бөлшектенетін болмыс, ал Алла Тағала – біртұтас, бөлінбейтін және мәңгілік. Осы себепті Жаратушыға материя атауын телу ақылға да, сенімге де қайшы келеді [1, 3]. Бұл тұжырым мутақаддим кәләмдағы «тағайынсыз болмыс» қағидасымен үндес: Алланың болмысы өзгеріске түспейді, құрамдалмайды және қандай да бір формаға тәуелді емес.

Материяның басты сипаттарының бірі – қозғалыс пен өзгергіштік. Ал қозғалыс уақыт пен кеңістікті талап етеді. Ан-Насафи материя мен акциденцияның уақытша әрі өзгермелі болмыс екенін баса айтып, Алланы бұл категорияларға жатқызу логикалық қайшылыққа әкелетінін

көрсетеді [8, 4 б.]. Оның пайымдауынша, материя кеңістікке мұқтаж, ал кеңістікке мұқтаж болмыс абсолютті бола алмайды. Алла Тағала – ешбір мекен мен заманға тәуелсіз, «қиям би нафсихи» сипатымен ерекшеленетін болмыс.

Каррамия ағымының өкілдері Алланың «тірі», «естуші», «білуші» сипаттарын антропоморфтық тұрғыда түсіндіріп, осы сипаттарды материалдық денемен байланыстырған. Осы негізде олар Жаратушыға материалдық сипат телуге ұмтылған. Ан-Насафи бұл көзқарасты қатаң сынға алып, тірі болу – Алланың эзәли әрі кемел сипаты екенін, ал өмір сүру үшін материалдық дененің қажеттілігі жаратылған болмысқа ғана тән екенін көрсетеді [9, 4 б.]. Бұл аргумент ислам теологиясындағы «тәшбих» пен «тәжсимнен» сақтану қағидаларына негізделген.

Ас-Сығнақи осы ұстанымды жалғастыра отырып, Алланы сипаттауда Құран мен сүннетке негізделген есімдер басты өлшем болуы тиіс екенін мойындайды. Сонымен қатар, ол Құранға қайшы келмейтін, бірақ онтологиялық мағынасы бар философиялық терминдерді қолдануға белгілі бір деңгейде рұқсат етеді. Мәселен, «Қадим», «Мәужуд», «Уәжибул-ужуд» секілді ұғымдар Жаратушының болмысын нақтылау үшін пайдаланылуы мүмкін [10, 5]. Бұл тәсіл ислам метафизикасында тілдік сипаттаумен шектелмей, болмыстың мәнін рационалдық деңгейде түсіндіруге жол ашады.

Материя ұғымын Жаратушыға қолдану христиандық теологияда кей-

бір ағымдарда кездескенімен, ислам ойшылдары мұндай тәсілді түбегейлі теріске шығарған. Себебі материя – құрамды, тәуелді және жаратылған болмысқа тән категория. Ан-Насафи бұл мәселеде «материя» ұғымын Аллаға телу сенімдік бұрмалауларға және күпірлікке апаратын түсініктердің пайда болуына себеп болуы мүмкін екенін ескертіп, мұндай атаулардан барынша сақтануды ұсынады [11, 6]. Осылайша, ислам теологиясында материя ұғымының қолданылу аясы қатаң шектеліп, Жаратушы болмысының трансценденттілігі басты онтологиялық қағида ретінде бекітіледі.

5. Қазіргі ғылым және метафизикалық шекара

Ортағасырлық ислам философиясында метафизикалық мәселелер көбіне онтологиялық және теологиялық тұрғыдан қарастырылса, қазіргі ғылымда бұл категориялар жаңа интерпретация мен эмпирикалық зерттеудің пәніне айналды. XX ғасырдан бастап физика кеңістік, уақыт және болмыс ұғымдарын тек философиялық деңгейде ғана емес, тәжірибелік-ғылыми дәлелдер арқылы да талдай бастады.

Альберт Эйнштейннің 1905 жылғы арнайы салыстырмалылық теориясы энергия мен массаның эквиваленттілігін ($E=mc^2$) дәлелдеп, кеңістік пен уақыттың абсолютті емес, салыстырмалы құбылыстар екенін көрсетті [6]. Бұл тұжырым ислам теологиясындағы «Алла кеңістік пен уақыттан тыс» қағидасымен үндеседі [15, 7].

Кванттық механика да болмыс пен материя туралы жаңа түсініктер қалыптастырды. Хайзенбергтің белгісіздік принципі, Шрёдингердің толқындық функциясы және Бордың ықтималдық интерпретациясы материяны ықтималды әрі өзгермелі құбылыс ретінде сипаттайды [7]. Бұл ислам теологиясындағы «акциденция мен субстанция – жаратылғандарға тән, Алла одан тыс» деген қағидаға жақын келеді. Ас-Сығнақи да осыны растап: «Егер Алла материя немесе субстанция болса, онда Ол өзгеріске бейім болар еді. Бұл – құдірет иесіне нұқсан келтіру» дейді [16].

Бүгінгі таңда NASA, CERN және Max Planck институты сияқты жетекші орталықтарда кеңістік пен уақыттан бұрынғы күй (*pre-space-time*), вакуумдық энергия, гравитациялық толқындар мен кара құрдым құрылымы зерттелуде [10, 11]. 2022 жылы NASA-ның James Webb телескопы жинаған деректер ғаламның пайда болуы жөніндегі стандартты модельдердің шектеулі екенін көрсетті. Бұл жаңалық ислам теологиясындағы *худус әл-алам* (әлемнің жаратылғандығы) қағидасымен салыстырмалы түрде түсіндірілуі мүмкін. Ал CERN-де жүргізілген кванттық зерттеулер болмыстың негізінде «ақпараттық құрылым» болуы ықтимал деген гипотезаны көтерді. Бұл ислам теологиясындағы «илм» (ілім) және «кәләм» (сөз) ұғымдарымен үндеседі [11].

Заманауи философия да метафизикаға қайта оралуда. Ф. Азимов, Г. Шенсой, Т. Ташжы сияқты ғалымдар Батыс метафизикасы мен діни

дүниетаным арасындағы қатынастарды зерделеп, «онтологиялық қайта құрылымдау» (*ontological reconstruction*) тұжырымдарын ұсынуда [8, 12, 13]. Олар үшін ислам классиктерінің метафизикасы – тек діни догмалар емес, әмбебап таным жүйесі әрі ғылыми-философиялық әдіснама.

Осы тұрғыда Хұсам ад-Дин ас-Сығнақидың идеялары – Жаратушыны философиялық категориялардан тыс, рационалды негізде дәлелдеудің тарихи үлгісі. Оның акциденция, субстанция және материяға қатысты тұжырымдары қазіргі ғылыми парадигмалармен салыстырмалы талдауға лайық. Яғни, ислам метафизикасы мен заманауи ғылым арасында айырмашылықтан гөрі, сабақтастық пен әдіснамалық параллельдер бар.

Сондықтан исламның классикалық метафизикасы – тек теологиялық жүйе ғана емес, қазіргі ғылыммен диалогқа түсетін ғылыми-рационалдық ойлау үлгісі ретінде де өзектілігін сақтап отыр.

6. Аллаға есім беру мәселесі

Ислам теологиясында Алла Тағаланың есімдері мен сипаттарын анықтау – тек сенімдік емес, сонымен қатар онтологиялық және лингвистикалық дәлдікті қажет ететін мәселе. Бұл тұрғыда мутакаллимдер арасында түрлі ұстанымдар қалыптасты.

Хұсам ад-Дин ас-Сығнақи «әт-Тәсдид» еңбегінде Аллаға «Қадим» (басталусыз), «Мәужуд» (бар), «Уәжибул-ужуд» (болмысы қажетті) сияқты есімдерді қолдануға бола-

ды деп пайымдайды. Оның ойынша, бұл атаулар Алланың абсолют болмысын бейнелейтін рационалды анықтамалар болып табылады. Сондықтан олар Құранда тікелей аталмаса да, теологиялық тұрғыдан қолданылуы мүмкін [1].

Ал Әбу Муин ан-Насафи, керісінше, сақтықты ұстанып, Аллаға есім беруді тек Құран мен Сүннет мәтіндерімен шектейді. «Табсиратул-әділлә» еңбегінде ол Жаратушыға берілетін атаулардың тілдік дәлдігі мен мағыналық тазалығына ерекше мән береді. Егер бұлар сақталмаса, Алланы жаратылғандарға ұқсату қаупі бар дейді [2]. Мысалы, Құранда: «Қай нәрсе куәлікке лайық?» (Әнғам 6:19) деген аятта «шайъ» (нәрсе) сөзі Аллаға қатысты қолданылғанымен, Насафи оны жалпы есім емес, контекстік қолданыс ретінде түсіндіреді [2, 11].

Бұл пікір айырмашылығы рационализм мен мәтіндік дәстүр арасындағы әдіснамалық шекараны көрсетеді. Ас-Сығнақи рационалды тәсілге сүйеніп, Алланы «уәжибул-ужуд» деп сипаттауды орынды санайды. Оның уәжінше, тек Алла ғана болмысы өздігінен қажетті (*necessity by itself*) болмыс иесі бола алады [1, 8]. Насафи болса, кез келген атаудың мәтіндік дәлелге сүйенуін талап етеді.

Мәселенің бұл қыры қазіргі заманғы дін философиясындағы номинализм мен реализм арасындағы пікірталастармен де үндеседі. Батыс теологиясында кейде «материя» ұғымы құдайлық болмысқа қатысты қолданылған. Бірақ ислам теологиясы мұндай тұжырымды қабылдамайды.

Себебі материя – кеңістікке тәуелді, құрама зат, ал Алла Тағала кеңістік пен уақыттан тыс, субстанция мен акциденциядан пәк [3, 5, 12].

Қорытындылай айтқанда, ас-Сығнақи мен ан-Насафи арасында Аллаға есім беру мәселесінде тәсілдік айырмашылық бар. Бірі рационалды категорияларды қолдануға бейім болса, екіншісі мәтіндік дәстүрге сүйенеді. Дегенмен, екеуі де Алланы жаратылғандарға ұқсатуға қарсы шығып, есім мен мән арасындағы тепе-теңдікті сақтаудың маңызын көрсетеді.

Әдіснама

Бұл зерттеу тарихи-филологиялық, герменевтикалық және салыстырмалы-аналитикалық әдістерді ұштастыру негізінде жүргізілді. Зерттеу үш кезеңнен тұрды.

1) Мәтіндік-филологиялық талдау (ішкі герменевтика). Хұсам ад-Дин ас-Сығнақидың «*әт-Тәсдид фи шарх әт-Тәмһид*» еңбегі негізгі дереккөз ретінде алынып, автор қолданған интерпретация әдісі реконструкцияланды [1]. Ас-Сығнақидың мәтіндік әдістемесі арнайы протокол түрінде жүйеленді:

- **Лексикалық және грамматикалық талдау:** терминдердің түпкі мағынасы, контекстік реңктері, сөйлем құрылысындағы логикалық акценттер айқындалды.

- **Риторикалық және тәпсірлік тәсілдер:** Құран аяттары мен хадистерді түсіндіруде қолданған бейнелеу, мысал келтіру әдістері белгіленді.

- **Логикалық-онтологиялық аппарат:** қияс, себептеу, жауһар–

‘араз, материя–худус секілді категориялар негізінде ұғымдық карта жасалды.

2) Дәстүрлі кәләм және фәлсафа дәстүрімен салыстыру. Ас-Сығнақидың тұжырымдары ан-Насафи, әл-Ләмиши сияқты ғалымдардың көзқарастарымен және арсто-авиценналық фәлсафа үлгілерімен салыстырылды [2]. Нәтижесінде оның терминдерді тек тілдік емес, онтологиялық тұрғыдан бекіту әдісі анықталды.

3) Қазіргі онтологиялық модельдермен салыстырмалы талдау. Классикалық ұғымдар қазіргі ғылымдағы салыстырмалылық теориясы, кванттық механика, ақпараттық онтология және жаңа космологиялық зерттеулермен салыстырылды. NASA, CERN, Max Planck Institute (2020–2024) нәтижелері дәйек ретінде тартылып, ислам теологиясымен диалогтық тұрғыда талданды [10, 11].

Осылайша, әдіснама Ас-Сығнақидың сөз-мағына-дәлел ұштағанына сүйенген герменевтикалық тәсілін, кәләм-фәлсафа арасындағы ұғымдық трансферді және қазіргі ғылыми онтологиямен салыстырмалы синтезді біріктірді.

Нәтижелер

1. Ас-Сығнақи акциденция, субстанция және материя ұғымдарының Жаратушы болмысына қолданылмайтынын лексикалық, логикалық және онтологиялық дәлелдермен негіздеді. Бұл тұжырым ислам онтологиясындағы трансценденттік қағидалары орнықтырады.

2. Ан-Насафи мен Ас-Сығнақи көзқарастары бір-бірін толықтыра

отырып, акциденция мен субстанция тек жаратылған болмыстарға тән категориялармен сипаттауға үзілді-кесілді қарсы шықты.

3. Ас-Сығнакидың мәтіндік интерпретация әдісі (сөз–мағына–дәлел ұштағаны, риторикалық тәсілдер, онтологиялық жіктеу) ортағасырлық кәләм ғылымындағы ғылыми методика ретінде қайта жүйеленді.

4. Қазіргі физика мен онтологиядағы жаңа бағыттар (салыстырмалылық теориясы, кванттық механика, ақпараттық өріс тұжырымдары, жаңа космологиялық деректер) ислам теологиясының кеңістік, уақыт, материядан тыс болмыс қағидаларын жаңа түрде қуаттайды.

5. Исламның классикалық метафизикасы – діни догматика ғана емес, қазіргі ғылыми-философиялық дискурста қосыла алатын әмбебап танымдық үлгі екені анықталды.

Қорытынды

Хұсамад-Динас-Сығнакимен Әбу Муин ан-Насафидің онтологиялық тұжырымдары ислам теологиясының классикалық дәуірінде Жаратушыны жаратылыстан ажыратуға арналған терең рационалды ізденістер ретінде ерекшеленеді. Екеуі де Алланың болмысын акциденция, субстанция және

материя секілді жаратылыстық категориялармен сипаттауға үзілді-кесілді қарсы шықты.

Ас-Сығнакидың ерекшелігі – ол мәтіндік-филологиялық талдауды логикалық-онтологиялық дәлелдеумен ұштастырып, рационалды негізде «Қадим», «Мәужуд», «Уәжибул-ужуд» сияқты атауларды қолдануға рұқсат етті. Ал ан-Насафи болса, Құран мен Сүннетке сүйенуді басты шарт етіп қойды. Бұл айырмашылық әдістемелік сипатта болғанымен, екеуі де Алланың абсолют болмысына нұқсан келтірмейтін ортақ қағиданы ұстанды.

Қазіргі ғылымдағы кеңістік пен уақыттың шарттылығы, материядан тыс онтологиялық модельдер, ақпараттық өрістер туралы гипотезалар ислам теологиясындағы классикалық тұжырымдармен параллель құрады. Бұл – ғылым мен сенім арасындағы диалогтық мүмкіндікті көрсетеді.

Демек, ас-Сығнаки мен ан-Насафидің метафизикалық ілімі қазіргі ғылыми-философиялық ізденістер үшін де өзектілігін сақтап отыр. Олардың еңбектері исламдық трансценденттік қағиданы нығайтып қана қоймай, заманауи онтологиямен салыстырмалы талдау жасауға да мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Керім, Ш., Тәжібаев, С. *Әт-Тәсдид фи Шарх әт-Тәмһид*. Алматы: Нұр-Мүбарак баспасы, 2016.
2. Атай, Х. *Табсырат әл-адиллә ли ан-Насафи*. Анкара: Түркия діни істер басқармасы баспасы, 1993.
3. Жаухари, М. *Тәмһид ли ан-Насафи*. Каир: әл-Азһар баспасы, 1997.
4. Абдул-Хай Қабил. *Әт-Тәмһид фи усул әд-дин*. Каир, 1987.
5. Топалоглу, Б., Желиби, И. *Кәләм терминологиясы сөздігі*. Ыстамбұл, 2010.

6. Эйнштейн, А. «Дененің инерциясы оның энергиясына тәуелді ме?». *Annalen der Physik* 18 (1905).
7. Аркани-Хамед, Н., Трнка, Ж. «Амплитудедрон». *Journal of High Energy Physics* 10 (2014): 030.
8. Азимов, Ф. «Батыс Еуропа философиясындағы онтологиялық-метафизикалық жобалар». *Вопросы философии* 9 (2007): 250.
9. Сяфақ, Х. «Исламдық эпистемологияны қайта құру: метафизика, ақыл және уахи арасындағы үндестік». *Teosofi: Журнал тасауф пен ислам ойы* 14(2) (2024): 240–269.
10. Тәжібаев, С., Керім, Ш., Бақашаров, Қ., Шалабаев, Қ., Әділбаев, А. «Хұсам әд-дин ас-Сығнақи: Кәләмде дәлелдеу әдіснамасын қалыптастыру». *European Journal of Science and Theology* 14(6) (2018): 195–203.
11. Гейзенберг, В. *Физика және философия: Қазіргі ғылымдағы төңкеріс*. Нью-Йорк: Harper, 1958.
12. Ташжы, Т. «Ибн Синаның метафизикасындағы Алланың бар екенін дәлелдеуге арналған аргументтер». *Ма'рифатнаме* 11(2) (2024): 523–551.
13. Шенсой, Г. «Ибн Синаның «болмыс міндетті түрде бар» деген дәлеліне қатысты пікірталастар». *Ilahiyat Studies* (2024). doi: 10.12730/is.1329405
14. Топалоғлу, Б. *Аллаһ*. Анкара: Дианет баспасы, 1989, т. 2, 500-б.
15. Шәһристани, М. *әл-Миләл уә-Нихәл*. Бейрут: Дар әл-Мағрифа, 1997.
16. Сәффар әл-Бұхари. *Талхис әл-адиллә ли қауаид әт-таухид*. Бейрут: Дар Турәс, 2011.

REFERENCES

1. Kerim, Sh., Tajibayev, S. *At-Tasdīd fī Sharh at-Tamhīd*. Almaty: Nur-Mubarak Press, 2016.
2. Atay, H. *Tabsirat al-'Adilla li an-Nasafi*. Ankara: Presidency of Religious Affairs of Turkey Press, 1993.
3. Jawhari, M. *Tamhīd li an-Nasafi*. Cairo: Al-Azhar Press, 1997.
4. Abdul-Khayy Qabil. *At-Tamhīd fī Usul al-Dīn*. Cairo, 1987.
5. Topaloğlu, B., Jelibi, I. *Dictionary of Kalam Terminology*. Istanbul, 2010.
6. Einstein, A. «Does the Inertia of a Body Depend Upon Its Energy?» *Annalen der Physik* 18 (1905).
7. Arkani-Hamed, N., Trnka, J. «Amplituhedron.» *Journal of High Energy Physics* 10 (2014): 030.
8. Azimov, F. «Ontological and Metaphysical Projects in Western European Philosophy.» *Voprosy Filosofii* 9 (2007): 250.
9. Syafaq, H. «Reconstructing Islamic Epistemology: Harmony Between Metaphysics, Reason, and Revelation.» *Teosofi: Journal of Sufism and Islamic Thought* 14(2) (2024): 240–269.
10. Tajibayev, S., Kerim, Sh., Вақаларов, Қ., Шалабаев, Қ., Адилбаев, А. «Husam ad-Din al-Sighnaqi: Formation of the Methodology of Proof in Kalam.» *European Journal of Science and Theology* 14(6) (2018): 195–203.
11. Heisenberg, W. *Physics and Philosophy: The Revolution in Modern Science*. New York: Harper, 1958.

12. Tashzhi, T. «Arguments for Proving the Existence of God in Ibn Sina’s Metaphysics.» *Ma’rifatname* 11(2) (2024): 523–551.
13. Shensoy, G. «Debates on Ibn Sina’s ‘Necessary Being’ Argument.» *Ilahiyat Studies* (2024). doi: 10.12730/is.1329405
14. Topaloğlu, B. *Allah*. Ankara: Diyanet Press, 1989, vol. 2, p. 500.
15. Al-Shahrastani, M. *al-Milal wa al-Nihal*. Beirut: Dar al-Ma’arifa, 1997.
16. Saffar al-Bukhari. *Talkhis al-‘Adilla li Qawa’id at-Tawhid*. Beirut: Dar Turas, 2011.

Авторлар туралы мәлімет:

Тәжібаев Серік Қажымұқанұлы – Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің PhD докторанты; (e-mail: scopus.kz@list.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-4534-0852>)

معلومات عن المؤلفين:

سيريك قاجيموقانولي تاجيباييف – طالب دكتوراه في جامعة نور مبارك للثقافة الإسلامية بمصر (PhD) (e-mail: scopus.kz@list.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-4534-0852>)

Information about authors:

Tajibayev, Serik Kazhytukanuly – PhD Candidate at Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture (e-mail: scopus.kz@list.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-4534-0852>)

Информация об авторах:

Тәжібаев Серік Қажымұқанович – PhD докторант, Египетский университет исламской культуры Нур-Мұбарак, (PhD) e-mail: scopus.kz@list.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-4534-0852>